

ԿՈՒՎԱՆԵՐ ԽԵՐԹՎԻՍԻ ՄՈՏ

Անդրկովկասի անկախանալով թուրք զավթիչների գործն ավելի դյուրինացավ։ Թուրքիայի համար արդեն 1877-ի սահմանի հիմնախնդիրը ի շիք դարձավ։

Մնացածը թուրքական զորքերի հրամանատար Վեհիբ Փաշայի համար մարզական լեզվով ասած, տեխնիկայի հարց էր, որին էլ նա հմտորեն էր տիրապետում...

Թուրքիան ապրիլի 28-ին (Հ. ա. 15-ին) ճանաչեց Անդրկովկասի Ֆեղերատիվ Հանրապետության անկախությունը։ Այդ մասին Սեյմին հաղորդեց թուրքական հրամանատարությունը։

Բազմաճակատում հարաբերական դադար էր։ Սակայն Վեհիբ Փաշայի զորքերը շարունակում էին առաջիսաղումը։ Անդրկովկասի հանրապետության սահմանը Զինդիլի մոտ թուրքական զորքերի կողմից խախտելու կապակցությամբ՝ Անդրկովկասի կառավարությանը Վեհիբ Փաշան հեռագրով պատասխանում է այնպես, կարծես ինքը դրանից տեղեկու-

թյուն շունի: Սահմանի տվյալ հատվածում թուրքերի առաջ-խաղացումը բացատրում է հետևյալ կերպ, որ երկի հակառակ կողմից (այսինքն հայերի կողմից) հարձակում է եղել, իսկ թուրքերը պատասխանել են: «...ինքը նորից կարգադրել է, որ տաճիկ զորամասը հետ դա Զինդիլի մյուս կողմը»^{262:}

Ահա և Վեհիբի «տեխնիկական զինանոցի» արտահայտությունների մեկ օրինակ: Ինչպես մեծ եղբայրը՝ Օսմանյան թուրքիան, ուղմաճակատի գծում հանգիստ չէր մնում, այնպես էլ փոքր եղբայրները, Անդրկովկասի թուրքերը, խիստ անհանգիստ էին պահում իրենց Ախալցխայի, Ախալքալաքի գավառներում և այլուր: Թուրքիայի բազմակողմանի աջակցությամբ հզորացած ու նրա հաջողություններով ոգևորված՝ նորանոր շարիքներ էին գործում:

Այսպես, Խերթվիսի գյուղական հասարակության և Ասպինձայի ու նրա շրջապատի բազմաթիվ գյուղերի թուրքեր ապրիլի 25-ին (ն. տ. մայիսի 7-ին) հարձակվեցին Ախալքալաքի գավառի վրացական Սարո և Խիզաբավրա գյուղերի վրա և փորձեցին գրավել Զվելի-Զեղի (Հին-Զեղի) կիրճը, սակայն Խիզաբավրայի «Հազարյակի» կողմից հետ շպրտվեցին:

Հայերը այս անգամ էլ վրաց եղբայրներին միայնակ ըթողեցին: Հայկական Գումբուրդու և Դիլիսկա գյուղերի զինված ուժերը թիկունքից հարվածեցին թուրք հրոսակներին: Նրանց հետ միասին կռվին մասնակցում էին նաև Դիլիսկայի գյուղական հասարակության վրացական գյուղերը, թիֆլիսի հայդուկ, խմբապետ Նիկոլի խումբը:

Խիզաբավրայի և Սարոյի «Հազարյակը» և հայկական զինված ուժերը երեք կողմից շրջապատեցին Խերթվիսը: Գիշերային գրոհների դիմելով՝ հնգօրյա համառ ու արյունոտ մարտերից հետո գրավեցին այն^{263:}

Ապրիլի 30-ին (մայիսի 13-ին ն. տ.) Խերթվիսի և օգնության եկած մյուս թուրքերը գլխովին զախշախվեցին և տալով 50 վիրավոր ու սպանված, շպրտվեցին Քուռ գետի ձախափը^{264...}

226 Տե՛ս «Հորիզոն», 1918թ., №82:

228 Տե՛ս «Հորիզոն», 1918թ., №88: Նաև Դիլիսկայի և Գումբուրդոցի ժամանակակիցների պատմածները...

224 Տե՛ս «Հորիզոն», 1918թ., № 92: Նաև գումբուրդոցիների և դիլիսկայիների վկայությունները:

Հնգօրյա այդ մարտերում մենք էլ կորուստներ ունեցանք, որոնց թվում էր՝ հերոսաբար զոհված դիլիսկացի Վաղինակ (Վաղո) Կրջացյանը (Հնոյենց) և խմբապետ Նիկոլը։ Ախալքալաքի ազգային խորհուրդը Նիկոլի սպանվելու կապակցությամբ հեռագրում է Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդ՝ բոթը գուժում ու սպասում նրա կարգադրությանը՝ տեղում թաղել, թե դին տեղափոխել Թիֆլիս։ Ըստ հեռագրի Նիկոլն սպանվել էր մայիսի 12-ի (հ. տ. ապրիլի 29-ի) կովում²⁶⁵։

Այս ճակատամարտի արձագանքները հասնում են նաև Ախալցիս։ «Շարժում» թերթը մայիսի 3(16)-ին գրում է Ուրավելի շրջանի Զուրգելա գյուղից փախած մի վրացու պատմածն այն մասին, թե ինչպես թուրքերն իրենց զինաթափ են արել, գեղեցիկ կանանց տարել են, իսկ երիտասարդ տղամարդկանց գերի վերցնելով՝ տարել են Ախալքալաք, որպեսզի այնտեղի թուրք գերիների հետ փոխանակեն։

«Այնտեղից վերադարձող թուրքերը ճանապարհին պատճելով ասում են, ուր եք տանում սրանց, Հայերը Խերթվիսն առել են, արդեն Տոլոշի վրա կոիվ է...»²⁶⁶։

Իսկ գեներալ Արջևանիձեն Բորժոմիում Ախալքալաքից հեռախոսագիր էր ստացել, որ սարոցիք ու խիզաբավրացիք վերցրել են Խերթվիս գյուղը և պատրաստվում են Օթաների վրա արշավելու²⁶⁷։ Արջևանիձեն, ինչպես տեսնում ենք, լուրը միակողմանի է ներկայացնում, կամ գուցե իրեն են այդպես տեղեկացրել։ Փաստն ակնհայտ է, որ այդ ճակատամարտը Հայերն ու վրացիները համատեղ են մղել ու համատեղ էլ հաղթել են...»

Այդ կոիվներին զուգահեռ նախապատրաստվում էր Ապինձայի ճակատամարտը։

ԱՍՊԻՆՁԱՅԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Ախալցիսյի շրջափակումը տակավին շարունակվում էր։ Քաղաքը և հայ-վրացական գյուղերը, ինչպես տեսանք վերելում, կովում էին հերոսաբար՝ ապավինած իրենց սեփական

265 ՏԵ՛ս «Հորիզոն» 1918թ., №90։

266 ՏԵ՛ս «Շարժում», 1918թ., № 28։

267 ՏԵ՛ս «Շարժում», 1918թ., №29։

ուժերին և միաժամանակ հույս էին փայփայում, որ մի օր Անդրկովկասյան կառավարությունը ուժեր կուղարկի, իրենց ազատելու համար, եթե խաղաղ ճանապարհով չհասնեն դրան։ Սեյմը խաղաղ ճանապարհով ոչինչ չէր կարողանում անել, իսկ բոնությունից խուսափում էր՝ Թուրքիային շգայրացնելու համար, որովհետև ապրիլի վերջերին և մայիսի սկզբներին Թուրքիայի հետ բանակցություններից սպասելիքներ էր ակրն-կալում...

Այնուամենայնիվ, երբ Ուսուլ-Խեցոն Ախալքալաքից մեկնեց Բորժոմի և գեներալ Արշականիձեից օգնություն խնդրեց իր հայրենի քաղաքի՝ Ախալցխայի, ճանապարհը Ախալքալաքի կողմից բացելու համար, վերջինս նրան խոստացավ որոշ օգնություն ցույց տալ, բայց ոչ իբր հարձակողական նպատակների համար²⁶⁸:

Ահա, հավանաբար այդ խոստման արդյունքն էր կապիտան Ալեքսիձեի հրետանային մարտկոցի Բորժոմից տեղափոխելը Ախալքալաքի գավառի հյուսիս-արևմտյան մասը։

Այստեղ այն միացավ Զավախիքի զինված ուժերին, որոնց մեջ մտնում էին՝ վրացական Խիզաբավրա և Սարու գյուղերի «Հազարյակը» մի խիզախ անձնավորության՝ էփրեմ Վելի-ջանաշվիլու հրամանատարությամբ²⁶⁹ (իսկ ըստ Ալ. Քութա-թելու, խիզաբավրացիներից և սարոցիներից կազմված կամա-վորական գնդի՝ «Հազարյակի» հրամանատարն էր շտաբս-կա-պիտան Բոլքաձեն²⁷⁰...), Վարկան գյուղի հայ-վրացական ջոկատը, Ուսուլ-Խեցոյի ջոկատը²⁷¹, Վարկանի գյուղական հա-սարակության հայկական գյուղերից (Ալաստան՝ 30 տղա, Աղավրեթ և այլն) զինված ջոկատները՝ անկասկած, Ուսուլ-Խեցոյի ընդհանուր հրամանատարությամբ։

Զավախիքի այս ուժերը Ալեքսիձեի հրետանային մարտկոցի հետ շարժվեցին դեպի Ասպինձա՝ Դամալա հայկական գյու-ղով, որտեղ նրանց միացավ նաև Դամալայի վաշտը։

Ա. Քութաթելին այդ, ինչպես նաև ճակատամարտի նա-

268 ՏԵ՛ս «Շարժում» 1918թ., №29:

269 ՏԵ՛ս Մ. Վելիջանաշվիլի, Խիզաբավրայի ուղեցույցը, Հր «Մեցնիե-ռա», թր. 1974 (վրացերեն), էջ 39:

270 ՏԵ՛ս Աлександр Կутатели. «Лицом к лицу», книга I и II, Соб. пис. Москва, 1969 г., չէ 208.

271 ՏԵ՛ս «Кавказское слово», 1918 г., № 112.

խապատրաստության մասին գրում է. «Դամալա գյուղը գտնվում է լեռան անտառապատ լանջին, հինգ կիլոմետր Ասպինձայից արևելք։ Կապիտան Ալեքսիձեն մարտկոցի համար դիրքեր ընտրեց Դամալայի բարձունքի վրա... Տեսդագին իրարանցումը, որ տիրում էր մարտից առաջ, փոխանցվել էր նաև գյուղի բնակիչներին։ Կավաշեն տների մոտ խմբերով կանգնած էին խայտաբղետ հազնված կանայք (դամալեցի—Ս. Ա.): Նրանք երկյուղով ու տագնապով էին դիտում, թե ինչպես են իրենց ամուսիններն ու տղաները զինվորների հետ գնում առաջավոր գիծ»²⁷²։

Ասպինձայում կուտակված հազարավոր զինված թուրքերը, որոնք ամիսներ շարունակ փակել էին Ախալքալաք-Ախալցիս ճանապարհը ու Հաֆիզ-էֆենդու և Շահի-աղայի գրեխավորությամբ բազում շարիքներ էին գործում հայերի և մյուս քրիստոնյաների դեմ²⁷³, օսմանյան բանակի սպա Հասանբեկի ընդհանուր հրամանատարությամբ վաղ առավոտյան սկսեցին հարձակումը Դամալայի վրա։ Թուրքերն ընդհուպ մոտեցել էին Դամալային և դիրքավորվել գյուղի մատուցներում։ Նրանք դուրս գալով դիրքերից՝ «Ալլահ, ալլահ» գոռալով նետվեցին գրոհի։ Ալեքսիձեի հրամանով հրետանավորներն սկսեցին կոտորակային կրակ տեղալ նրանց վրա, որոտացին հայ-վրացական միացյալ ուժերի հրացանային համերաշխ համազարկերը։

Այդ պահին իր փոքր ջոկատով մարտի դաշտ էր գալիս մի հայ հոգևորական։ Նա, ինչպես նկարագրում է Ա. Քութաթելին, գոտեորված էր մի քանի փամփշտակալներով, փարազայի փեշերը գոտկատակը խրած։ Նա հրացանը ձեռքին թափահարում էր ու անհծում մի քանի խուճապի մատնված հայկամավորների... Դիրքերից փախած այդ կամավորները միացան հոգևորականի ջոկատին և վազքով նետվեցին բլուրն ի վար դեպի թուրքերը։ Առջևից վազում էր խիզախ հոգևորականը։

Խիզախավրացիների հետ ուս-ուսի կովում էր մի վրացի երիտասարդ հոգևորական²⁷⁴։

272 Տե՛ս Կ. Կուտալի. նշված աշխ., էջ 210—211

273 Տե՛ս «Մշակ» 1918թ., №3։

274 Տե՛ս Ա. Կուտալի. նշվ. աշխ., էջ 214—215։

Հոգեոր հայրերի նման ակտիվ առկայությունն ավելի գոտեալնդեց հայ և վրացի զինվորներին, որոնք հեղեղի նման շարժվեցին առաջ՝ հակագրոհի, և ստիպեցին թուրքերին դիմելու փախուստի։ Կոտորակային արկերը, հետևակի հրացանային համազարկերն ու գնդացրային կրակահերթերը հնձում էին փախուստի մատնված թուրքերին։ Ալեքսիձեի մարտկոցը կրակում էր թշնամու վրա մինչև Ասպինձա գյուղը։ Հրետանային ուժեղ ոմբակոծության ենթարկվեց նաև Ասպինձան, որից հետո հետևակը՝ հեծելազորի հետևից լցվեց գյուղ։ Հեծելազորը սլանում էր դիակներով լցված գյուղամիջյան ճանապարհով և թրատում փախչող թուրքերին, որոնցից քշերին հաջողվեց փրկել իրենց ողորմելի կյանքը...

Հաղթողները, փոխանակ զարգացնեին հարձակումը և բացեին Ախալցիայի ճանապարհը՝ միանալով Մուսխը ազատագրող Ախալցիայի զինված ուժերին, Ալեքսիձեի առաջարկությամբ հեռացան գրավված Ասպինձայից։ «Գիշերը վրացական և հայկական հետևակային գնդերը, Ալեքսիձեի առաջարկությամբ, թողին Ասպինձան և նահանջեցին Դամալայի հին դիրքերը։

Մարտկոցը շարժվեց Վարեան։ Գյուղացիները տարակուսանքով և դժգոհությամբ էին նայում նահանջող զորքերին», — գրում է Ալ. Քութաթելին²⁷⁵։

Ասպինձայում հայերի և վրացիների հաղթանակը լիակատար էր, որը ձեռք բերվեց երկու ժողովուրդների ճշմարիտ բարեկամության ու քաջության շնորհիվ։

Թշնամին տվեց մարդկային հսկայական կորուստներ։ Թուրքերի զոհերի մասին «Շարժում» թերթում (հ. տ. մայիսի 13-ին) կարդում ենք հետևյալը։ Ծղարբիլա (Ծղալթբիլա) գնացած մի մոխուբցի վիրավոր թուրք պատմել է, որ մի քանի օր առաջ (այսինքն, ապրիլի վերջերին, մայիսի սկզբներին) իրենցից հավաքել են հազարի շափ զինված մարդիկ և տարել են Ասպինձա։ Այստեղ սոսկալի կոիվ է տեղի ունեցել, որտեղ իրենք մեծ զարդ են կրել, հազիվ 200 մարդ փախչելով ազատվել են²⁷⁶։

Այդ ճակատամարտի մասին, որտեղ թուրքերը սոսկալի

275 ՏԵ՛Ս Ա. Կուտալի, նշվ. աշխ., էջ 223։

276 ՏԵ՛Ս «Շարժում», 1918թ., №31, 13 մայիսի (հ. տ.)։

ջարդ կրեցին, մոխրեբցի թուրքից առաջ պատմել էին թշնամու կողմից սրի մատնված Զուրզել վրացական գյուղի շորս բնակիչներ։ Նրանց թուրքերը գերել և տարել էին Ասպինձա՝ Ախալքալաքի գերի թուրքերի հետ փոխանակելու նպատակով, սակայն սկսվել էր այնպիսի մի «սոսկալի» կոիվ, որ անգամ ուշադրություն շեն դարձրել գերիներին ու ազատ են արձակել։ Այդ գերի վրացիները, որ գնացել էին վրացական Անդրեծմինդա գյուղը, պատմել էին, որ Խերթվիսը լրիվ այրված է, իսկ Ասպինձայում կոիվը դեռևս շարունակվում է²⁷⁷։ Դե, կովի ելքն արդեն մենք գիտենք։ Մոտավորապես իմացանք նաև թշնամու կորուստների մասին։ Բայց ցավոք, զգալի կորուստներ ունեցանք նաև մենք։ Հստ Մ. Վելիջանաշվիլու, Սարոյի և Խիզաբավրայի «Հազարյակը» կորցրել էր 67 մարդ՝ սպանված, 85 մարդ վիրավոր²⁷⁸։ Հայերի կորուստների մասին տըվյալներ հայտնի չեն։

Ճակատամարտում և զինվորները, և հրամանատարները՝ կովեցին անձնազոհաբար։ Խիզաբավրայի «Հազարյակի» ոգին հանդիսացող Եփ. Վելիջանաշվիլին իր անձնական օրինակով, արհամարհելով մահը, ոգևորում էր իր ենթականերին և նըրանց իր հետեւյց տանում գրոհի…

Այս փառավոր հաղթանակում, անշուշտ, անշափ մեծ էր նաև փորձված հայդուկ Ուսուլ-Խելչոյի դերը։ Նա իր համաքաղաքացիներ՝ Մկրտիչի, Հաճի Լևոնի, Աշիկի և այլոց հետ Արևմբույան Հայաստանում երկար ժամանակ մղել էր հայդուկային պայքար։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին վերոհիշյալ համաքաղաքացի հայդուկների հետ, թիֆլիսեցի իր հայդուկ ընկերոջ՝ Արամայիս Ազնավորյանի, նամակն ստանալով, մեկնում է Քեռու կամավորական գունդը²⁷⁹ և որպես վաշտի հրամանատար մարտնչում Աղթամարի շրջանում։ Այստեղ նա ջարդելով թշնամու դիմադրությունը առաջինն է մտնում գյուղ, որից հետո Համազասպի խմբի հետ շարժվում է դեպի Բիթլիս²⁸⁰։ Ուսուլ-Խելչոյի վաշտը մեծ վերելքով ու պատվով է կատարում գնդի թիկունքի պաշտպանու-

277 Նույն տեղում։

278 Տե՛ս Մ. Վելիջանաշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 39։

279 Տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1940թ., №9, էջ 102—103։

280 Նույն տեղում, №10, էջ 124—125։

Մի խոմբ ախալցիսցի հայ կամավորներ (Կարս, 1915 թ.):
Վերևի շարժում, ձախից աջ. 1. Անհայտ, . Սապոնձյան (Ժուզբոթցի),
3. Ղազարյան Միհրդատ (Կծանենց Միհրդատ), 4. Կորկոտյան Աղասի, 5.
Թավրիզյան Սիմոն, 6. Դավրանյան Սարգիս (Պղտի Սերգո), 7. Բեղույան
Հովհաննես (Պեղունց Օննիկ), 8. Ֆանարջյան Խորեն (Ճռպիխուցի Խորեն):
Երկրորդ շարժում. 9. Զերքեզյան Հակոբ (Ասպողենց Ակո), 10. Հազարա-
պետյան Միհրան, 11. Խղարձյան Լևոն (Հաջի Լևոն), 12. Պողոյան Մկրտիչ,
13. Ղայփեճի Աշիկ, 14. Զերո Գևորգ (Ենրիկ) շարժում: 15. Խաթու-
նենց Պապա, 16. Քյուլվաղոյենց Վարդգես, 17. Այվազյան Հայկ (Դաքաղենց
Հայկ), 18. Զալապենց Լուսն, 19. Վահրադյան Տիգրան: